

DILSHOD SHAROPOV

Bukhara State University

Uzbekistan

ПРАВИТЕЛЬ МАНГЫТОВ ЭМИР ХАЙДАР

Аннотация: В данной статье научно проанализировано государственное управление, внутренняя и внешняя политика, проводимые социально-экономические реформы, благоустройство страны мангытских эмиров, в частности, период правления эмира Хайдара на основе исторических источников.

Ключевые слова: Мирза Соми, Бану Шамс Бухари, Миянкаль, Шахрисабз, Карки, Мерв, Самарканд, Ургут, государство, политика, медресе, Мангыт.

AMIR HAYDAR THE RULER OF THE MANGITS

Annotation: This article scientifically analyzes the creative work of the Mangit dynasty and its emirs, who left a significant mark on the history of Uzbek statehood, in particular, the history of Amir Haydar, public administration, domestic and foreign policy, socio-economic reforms

Key words: Mirza Somi, Bonu Shams Bukhara, Miyonkol, Shahrisabz, Karki, Merv, Samarkand, Urgut, madrassah Mangit

МАНГИТЛАР ҲУКМДОРИ АМИР ХАЙДАР ҲАҚИДА

Аннотация: Ушбу мақолада Ўзбек давлатчилиги тарихида салмоқли из қолдирган мангитлар сулоласи ва унинг амирлари, хусусан Амир Хайдар даври тарихи, давлат бошқаруви, ички ва ташқи сиёсати, амалга оширган ижтимоий-иқтисодий ислохотлари бунёдкорлик ишлари илмий жиҳатдан таҳлил этилган

Калит сўзлар: Мирза Сомий, Бону Шамс, Бухоро, Миёнкол, Шахрисабз, Карки, Марв, Самарқанд, Ургут, давлат, сиёсат, мадраса, мангит

- Кириш (INTRODUCTION)

Мангитлардан бўлган Бухоро амири. Унинг ҳукмронлик йилларида мамлакатда нотинчлик ҳукм суради, яъни марказ ва вилоятлар ҳамда кечагина вилоят мақомида бўлган, лекин эндиликда алоҳида сиёсий бирлик - хонликка айланган Хива ва Қўқон билан қарама-қаршиликлар авжига чиқади ва мамлакатда ҳар 3-6 ойда узлуксиз ички урушлар ва қўзғолонлар бўлиб турган. Миёнкол, Шахрисабз, Карки, Марвдаги маҳаллий кучлар яна ўз бошимчалик қила бошлаганлар. Чунончи, Марвни бошқариб турган Динносирбек (амирнинг укаси) Хива хони Элтузар кўмагига ишониб, бош кўтаради. Амир Хайдар учун бу ниҳоятда ҳавфли ҳолат эди. Чунки, бу шунчаки бир вилоятнинг марказга бўйин эгмаслиги эмас, балки расмий сулола намоёнчасининг минтақадаги рақиблардан – хиваликлар билан тил бириктириб, олий тахтга қарши ҳаракати эди. Шунинг учун ҳам Амир Хайдар унга қарши лашкар тортади. Динносирбек бас келолмай Машиҳадга қочади. Шоҳмурод даврда бўлганидек

Амир Ҳайдар Марвни эгаллагач, маҳаллий аҳолининг бир қисмини Зарафшон водийсига кўчиртириб, бу ерга туркманларни ўрнаштиради.

Бухородаги ички зиддиятлардан Хива хонлиги бундан кейин ҳам фойдаланишга кўп уринган. Хусусан Динносирбекка ёрдам бериш баҳонасида Бухоро амирлиги ҳудудига кириб борган Элтузархондан сўнг 1821-1825-йиллари Амир Ҳайдар Миёнколда хитой-қипчоқлар исёнини бостириш билан оворалигида Хиваликлар Чоржўй ва Марвга ҳарбий юриш уюштирадидлар. Хиваликлар хатто Марвни забт этишга ҳам муваффақ бўлганлар. Бунгача ҳам амирликнинг Шарқий қисмида анча йўқотишлар ва ўзгаришлар бўлган.

-Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (LITERATURE REVIEW)

Бу даврда яратилган тарихий асарларнинг кўпчилиги ҳукмрон манғитлар сулоласи тарихига бағишланган бўлиб, уларда ўрта асрлар тарихнавислигидаги анъаналар давом эттирилгани кузатилади. Амирликда яшаб ўтган илм-фан намоёндаларининг фаолияти кўп қиррали бўлиб, уларнинг аксарияти тарихий асарлар ҳам яратганлар. Хусусан, Мулло Ибодулланинг “Тарихи амир Ҳайдар”, Муҳаммад Шарифнинг “Достони амирони манғит”, Мир Олим Бухорийнинг “Фатҳномаи султоний”, Мирзо Абдулазим Сомийнинг “Тарихи салотини манғития”, “Даҳмаи шоҳон”, Муҳаммад Шариф ибн Муҳаммад Нақининг “Тоҷу таворих”, Аҳмад Донишнинг “Манғитлар хонадони ҳукумдорлари тарихидан қисқача рисола”, Мирзо Содик Муншийнинг “Манғит ҳукмдорлари тарихи” кабилар шулар жумласидандир. Мавзуга доир адабиётларни куйидаги гуруҳларга бўлиб ўрганиш мумкин:

1. Бухоро амирлиги даврида ёзилган асарлар.
2. Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда нашр этилган тадқиқотлар.
4. Хорижда яратилган тадқиқотлар.

-Тадқиқот методологияси (RESEARCH METHODOLOGY)

Тадқиқот иши тарихийлик тамойили, хронологик ва қиёсий таҳлил усулларига таянади

-Таҳлил ва натижалар (ANALYSIS AND RESULTS)

XVIII аср 40-йилларига келиб Бухоро хонлигида сиёсий ва иқтисодий инқироз кучайди. Аштархонийлар сулоласининг сўнги вакили Абулфайзхон (1711-1747) ҳукмронлик йилларида марказий ҳокимиятнинг заифлашуви натижасида Бухоро хонлигидан Қўқон ажралиб чиқиб, бу эрда мустақил хонликка асос солинди. Мамлакатнинг бекликларга бўлиниш хавфи кучая борди. Бунинг устига асли туркман уруғидан бўлган Эрон шоҳи Нодиршоҳ афшорнинг (1736-1747) Бухорога хужуми ва мамлакатнинг асосий шаҳарлари - Бухоро ҳамда Самарқанднинг улар томонидан эгалланиши ва таланиши сиёсий вазиятни янада мураккаблаштирди. Шундай мураккаб вазиятдатарих саҳнасида янги сиёсий куч – манғитлар сулоласи пайдо бўлди. Нуфузли манғит бийлари (беклари)дан Муҳаммад Ҳакимбий оталик (вафоти 1743) манғитлар сулоласининг ҳокимият тепасига келиши учун шарт-шароит яратиб берди. Муҳаммад Ҳакимбийнинг ўғли Муҳаммад Раҳим зиммасига янги сулола ва давлатга асос солишдек маъулиятли вазифа тушди. Муҳаммад Раҳим 1715-йилда туғилган. Тарихчи Мирий (Мир Ҳусайн ибн Шоҳмурод)нинг ёзишича, у Шаҳрисабзда мўғуллар қувғин қилинган пайтда, амакиси Муҳаммад Дониёлбий оталиқдан 5 йил кейин дунёга келади.

Амир Ҳайдар (1800-1826) отасининг марказлаштириш сиёсатини давом эттирди. Амир Ҳайдарнинг онаси аштархонийлардан Абулфайзхоннинг қизи Бону Шамс бўлган. Бухоро мадрасаларида 10 йил таҳсил олиб, Қуръони карим шарҳи ва ҳадис илмларини пухта эгаллайди. Ёшлик пайтидаёқ диний билимларни чуқур ўрганиш, Қуръонни ёд олиш ва кунора рўза тутишга аҳд қилади¹. Ушбу уч мажбуриятни доимий тарзда бажариб борган. Отаси

Шоҳмуроднинг вафотидан сўнг Қаршидан чакириб олинади ва анъанавий тарзда тахтга ўтказилади. Амир Ҳайдар Бухоро амирлигида вужудга келган кескин сиёсий вазиятни юмшатишга ҳаракат қилади.

Унинг ҳукмронлик йилларида мамлакатда нотинчлик ҳукм суради, яъни марказ ва вилоятлар ҳамда кечагина вилоят мақомида бўлган, лекин эндиликда алоҳида сиёсий бирлик - хонликка айланган Хива ва Қўқон билан қарама-қаршиликлар авжига чиқади ва мамлакатда ҳар 3-6 ойда узлуксиз ички урушлар ва қўзғолонлар бўлиб турар эди. Миёнқол, Шаҳрисабз, Карки, Марвдаги маҳаллий кучлар яна ўзбошимчалик қила бошлайди. Амир Ҳайдар айирмачилик кайфиятларни намоён қилаётган Шаҳрисабз, Китоб, Ургут бекликлари, Миёнқол ва Самарқанд ҳокимларига қарши жанглар олиб боришга мажбур бўлган. Амир Ҳайдар Хуросонга ҳам ҳарбий юришлар қилиб, 1817-йил Балхни, шунингдек, Бадахшон, Қундуз ва Майманани Бухоро амирлигига қайтаради. Марв ҳокими Дин Носирбек (Амир Ҳайдарнинг укаси) Хива хони Элтузархон қутқусига учиб, 1804 йил акасига қарши бош кўтаради ва мағлубиятга учрайди. Шу аснода Хива хони Элтузархон бир неча марта Бухорога ҳарбий босқинлар уюштиради.

Ана шундай юришларнинг бирида Ниёзбек парвоначи бошчилигида 20 минг кишилик Бухоро қўшини хоразмликлар қўшинини мағлубиятга учратади. Элтузархон Амударёдан қочиб ўтаётганда дарёга ғарқ бўлиб ҳалок бўлади ва натижада Элтузархоннинг 3 биродари ва кўплаб хиваликлар асир тушишади. Амир Ҳайдар Элтузархоннинг кичик биродари Қутлуғмуродхонни 400 асир билан озод қилиб, Урганчга жўнатади. Элтузархондан сўнг 1821-1825-йиллари амир Ҳайдар Миёнқолда хитой-кипчоқлар исёнини бостириш билан овора бўлганда хиваликлар Чоржўй ва Марвга ҳарбий юриш уюштирадilar. Хиваликлар ҳатто Марвни забт этишга ҳам муваффақ бўлишади. Бунгача ҳам амирликнинг шарқий қисмида анча йўқотишлар ва ўзгаришлар юз берган эди. Масалан, Қўқон ҳукмдорлари 1805-йили Хўжандни, 1809-йили Тошкентни, 1816-йил эса Туркистонни ишғол қилиб, хонлик ҳудудига қўшиб олган эдилар. 1806-йили Жиззах, 1806-1813-йиллари Ўратепа, 1821-йили Самарқандга таҳдид солганлар.

Амир Ҳайдар ўз ҳукмронлиги даврида асосан ички душманларга қарши кураш олиб боради. Шаҳрисабз, Самарқанд, Ургут бекликларида бўлиб ўтган ғалаёнлар, Марв воҳаси учун Хива хони Муҳаммад Раҳимхон билан олиб борилган урушлар амир Ҳайдарни давлатда ҳарбий-сиёсий ислохотлар ўтказишга мажбур қилди. Амир Ҳайдар бошқа манғит ҳукмдорларидан фарқли равишда ўз қўшинидаги аскарларга мунтазам равишда яхши маош тўлаб борган. Бундан ташқари у мамлакатдаги солиқ йиғувчиларга йиллик маош ажратиш билан бирга, уларга йилига икки марта сарупо улашган. Ўз навбатида камбағаллар, этим-эсирлар, қашшоқлар, дарвешлар, муҳожирлар ва муллаларга ҳар йили нафақа бериш учун катта миқдорда маблағ ажратарди. Амирликда хитой-кипчоқлар томонидан юзага келиб турадиган турли можароларни олдини олиш мақсадида ушбу ҳудудларга нисбатан турли тўловлар миқдорини камайтирган. Амир Ҳайдар ҳукмронлик даври қанчалик таҳликали, зиддиятли бўлмасин, у ички ва ташқи душманларга қарши курашиш билан бирга мамлакатда бирқатор ислохотларни амалга оширишга муваффақ бўлди.

Ўзбек давлатчилиги тарихида муҳим оёрин тутган Бухоро амирлигида ҳам илм-фанни ривожлантириш, таълим тизимини ислоҳ қилиш муҳим вазифалардан бири эди. Манғит ҳукмдорларидан Амир Ҳайдар (1800-1826) ўз ҳукмронлиги даврида илм-фан, дин ва таълим соҳаларига алоҳида эътибор қаратди. Унинг бу соҳада амалга оширган ишлари ҳақидаги маълумотлар сарой тарихчилари асарлари ва инглиз сайёҳларининг кундаликларида учрайди. Жумладан, сарой тарихчиси Мирза Абдулазим Сомий ўз асарида Амир Ҳайдар ҳақида “саховатпеша, олим ва одил подшо эди. Барча илмлардан етарлича хабардор бўлиб,

илм ила шуғулланган пайтларида қори, давлат ила бандлигига қарамай, илми илоҳиётни ўрганмоқда бўлган толиб-ул илмларга сабоқ берар ва шогирдларининг давраси минг кишидан кам бўлмасди”, деб ёзади.

Амир Ҳайдар ҳукмронлигининг дастлабки йилларида мактаб таълимини ислоҳ қилишга киришди. 1803-1804-йилларда ўтказган ислохотларига кўра, амирликдаги барча фуқаролар учун зарурий умумий таълим жорий этилган. Амирликнинг тоғли худудларда яшовчи аҳолиси учун давлат хазинасидан мактаблар қурдириб, у ерда дарс бериш учун Бухоро шаҳридан муаллимлар жўнатилган. Муаллимлар билан бирга таълим тизимини ташкиллаштириш, дарсликлар, ўқув қуроллари билан боғлиқ муаммоларни бартараф этиш учун саройнинг нуфузли амалдорлар ҳам юборилган. Шунингдек, умумий таълим бўйича жойларда амалга оширилаётган ишлар, муаллимлар ва амалдорларнинг фаолиятини назорат қилиш учун ҳар бир бекликка махсус вакиллар жўнатилган.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар

1. Анке фон Кюгелген. Легимитация среднеазиатских династии мангитов в произведениях их историков (XVIII-XIX вв). – Алматы: Институт Востока Германского Восточного общества, 2004.
2. Аҳмедов М.Қ. Ўрта Осиё меъморчилиги тарихи. - Т.: Ўзбекистон, 1995.
3. Ахметова Ш.С. Историческое краеведение в Казахстане: учебное пособие. – Алма-Ата, 2012.
4. Бартолд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. в 9-томах Т.1. -М.: Наука, 1963.
5. Бобожонова Ф.Х. Бухоро амирлигида таълим тизими (XIX аср охири – XX бошларида): Тарих фан. номзоди ... дисс. автореф. –Тошкент, 2011.
6. Maksud, Beshimov. "Markets of Bukhara."CENTRAL ASIAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES AND HISTORY 2.5 (2021): 18-21.
7. Beshimov Maqsud. XX ASR BOSHLARI BUXORODAGI IJTIMOIIY-SIYOSIY VAZIYATNING TARIXIY ADABIYOTLARDA BAYONI. // Buxoro tarixi masalalari mavzuidagi Respublika ilmiy-amaliy (onlayn) konferensiya materiallari: – Buxoro-2021. 258-263
8. M.K.Beshimov. BERUNIY “QADIMGI XALQLARDAN QOLGAN YODGORLIKLAR” ASARINING AHAMIYATI. // Xorazm Ma'mun akademiyasi axborotnomasi 2021-7: 174-176
- 9 M.Beshimov. ТАРИХ ЎҚИТИШ МЕТОДЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ТУРКУМЛАНИШИ. // Zamonaviy tarix fani metodologiyasining dolzarb muammolari mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari 2021-yil 24-mart: 269-271
10. Temirov F. Xalikova N. From the history of foreign policy and development of diplomacy in the emirates of bukhara // Scientific progress. - 2021. - Т. 2. - №. 1. - S. 1276-1282;
13. Temirov F. Of the journalistie work of Sadrididdin Ayni Concerning Issues of Bukhara history. Irish Interdisciplinary of Science & Research (IJSR) Vol.6, Iss.1.Pages,12-17. January-March 2022
14. Temirov F., Umarov B. Practical application of family, marriage and inheritance rights in bukhara emirates // Scientific progress. - 2021. - Т. 2. - №. 1. - S. 1201-1207.
15. Temirov F., Islomov D. Sadrididdin ayniy – zamondoshi fitrat haqida // Scientific progress. - 2021. - Т. 2. - №. 1. - S. 1349-1354;
16. Temirov F. PUBLISHING AND LIBRARY ACTIVITIES OF THE TURKESTAN JADIDS. International Journal of Intellectual and Cultural Heritage. Volume: 2 Issue: 01 | 2022.